

احمد بن حسن مادرانی

علی کوشا

(دکتر علی نقی منزوی)

مجله چیستا، سال چهارم، شماره ۹، اردیبهشت ۱۳۶۶، شماره ردیف ۳۹، برگه ۶۸۲ - ۶۸۴

به کوشش

محمد ابراهیم ذاکر

۱..... احمد بن حسن مادرانی

۱..... مقدمه

۱..... زندگی نامه و آثار مادرانی

۱..... ماذرائی، مادرانی

۲..... توفیق نامه

۴..... فتح ری

۵..... سرانجام مادرانی

۷..... کتاب نامه

۷..... نمایه کتاب و مقاله

احمد بن حسن مادرانی

احمد بن حسن مادرانی

۱

مقدمه

زندگی نامه و آثار مادرانی

ابوالحسن احمد بن حسن بن حسن مادرانی یکی از سر جنبانان شیعه جبال (ری، کرمانشاه و شهرزور) بوده که به دبیری و دیگر مقامات دولتی دست یافته و چندی در سده سوم در ری علم استقلال با مذهب شیعی برافراخت. از نظر جهان بینی وی گنوسیست تر از شیعیان سنت گرای اشعری در قم بوده، اختلاف هایی نیز با ایشان داشته است. وی در شکل دادن به مذهب شیعه پس از مرگ امام یازدهم، حسن عسکری (ع)، نیز نقشی داشته و شاید کهن ترین توقیع های امام زمان (ع) همان ها باشد که برای این مرد صادر شد.

ماذرائی، مادرانی

این اثر او را ماذرائی و یاقوت وی را مادرانی و در طبری به هر دو صورت آورده اند و در تواریخ دیگر مانند تاریخ قم به صورت های گوناگون دیده می شود. املائی اول [ماذرائی] نسبت به ماذرایا است که شهری میان واسط و بصره بوده، و برخی از دبیران دربار طولونی مصر از آن جا برخاسته و بدان منسوبند.

دکتر علی نقی نیشزوی

دومین املا [مادرانی] منسوب به مادران است که دیهی میان همدان و صحنه کرمانشاه، و نیز دیهی دیگر میان دامغان و سمنان بوده است، و این هر سه نقطه را یاقوت در معجم البلدان معرفی کرده است. شاید احمد بن حسن که مدتی در کرمانشاه می‌زیسته از مادران صحنه باشد.

یاقوت گوید: احمد بن حسن مادرانی که پیش‌تر دبیر [اذ] کوتکین ابن کوتکین ترک بود به سال ۲۷۵ ق بر ری مسلط شد و تشیع آشکار کرد و اهل ری را گرامی داشت، پس مردم به گردش درآمدند و کتاب‌ها به نامش تألیف کردند؛ از جمله عبدالرحمان، ابن ابی حاتم^۱ برای او کتابی در «فضایل اهل بیت» و جز آن تألیف کرد^۲.

توقیع نامه

احمد بن حسن یکی از کسانی است که در دوران «غیبت صغری»، یعنی سال‌های (۲۶۰ - ۳۲۹ ق / ۸۷۳ - ۹۴۰ م) توقیع‌نامه‌هایی به وسیله نایبان خاص امام غایب (ع) برای ایشان صادر می‌شده است.

هم‌چنین به موجب روایتی که در حدیث‌های ۱۶ و ۲۲ باب تولد امام زمان از کتاب کافی کلینی (د: ۳۲۸ ق / ۹۳۹ م) آمده^۳ و تفصیل آن در دلائل الامامة طبری^۴ و در خراج و جرایح راوندی^۵ و در فرج المهموم ابن طاووس دیده می‌شود^۶.

مادرانی می‌گوید: «من پیش‌تر امامی مذهب نبودم، و سبب امامی شدن من آن بود که دبیر اذکوتکین می‌بودم، چون اذکوتکین مأمور فتح کردستان شد، بر شهرزور بتاخت و سرزمین یزید بن عبدالله و اموال او تصرف کرد، کسی از طرف یزید با

^۱ ابن ابی حاتم، عبدالرحمان فرزند ابوزرعه محمد فرزند ادريس فرزند منذر تمیمی حنظلی رازی (۲۴۰ - ۳۲۷ ق / ۸۵۴ - ۹۳۸ م)، از محدثین، فقها و مفسرین شافعی است.

^۲ معجم البلدان، ج ۲، ۹۰۱.

^۳ کتاب کافی، شیخ ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق رازی، با آوازه: کلینی، شیخ کلینی وثقة الاسلام کلینی (۲۵۸ - ۳۲۹ ق / ۸۷۲ - ۹۴۱ م)، چاپ آخوندی، تهران، ج ۱، برگه ۵۲۲ - ۵۲۳.

^۴ کتاب دلائل الامامة، طبری، چاپ نجف، ۱۹۶۹، برگه ۲۸۲ - ۲۸۵.

^۵ خراج و جرایح، قطب‌الدین راوندی، ابوالحسن سعید فرزند هبة الله راوندی، چاپ ۱۳۰۵ ق.

^۶ فرج المهموم، ابن طاووس، چاپ نجف، ۱۹۶۸، برگه ۲۳۹ - ۲۴۸.

احمد بن حسن مادرانی

۳

من تماس گرفت و گفت او وصیت کرده است که این «اسب و شمشیر» را به تو بدهم تا به «صاحب زمان» برسانی! او چون من، از اذکوتکین بیم داشتیم، آن‌ها را به ۷۰۰؛ یا ۱۰۰۰ درم (اختلاف در روایت است) قیمت کرده و بر عهده گرفتیم و اسب و شمشیر را جزو غنیمت‌ها برای اذکوتکین فرستادم.

پس از مدتی، توقیع‌نامه‌ای از عراق رسید که در آن امام بهای «اسب و شمشیر» خود را مطالبه کرده بود.

دنبالۀ این جریان را در داستانی دیگر چنین می‌بینیم که: «کسی به نام ابوالعباس احمد دینوری سراج ملقب به «ستاره»^۱ می‌گوید: من یکی دو سال پس از مرگ ابومحمد (عسکری ۲۶۰ق) که مردم سرگردان بودند، برای جستجوی وضع امامت، پس از امام یازدهم و رسانیدن اموال به جانشینی او، به سوی عراق رهسپار شدم و چون به کرمانشاه رسیدم، کرمانشاه‌یانی که به او بدهکاری داشتند نزد من می‌آمدند و آن را به من می‌سپردند. از جمله کسانی که ستاره در این جا نام می‌برد، همین احمد بن حسن را می‌یابیم که ۱۰۰۰ درم بهای «اسب و شمشیر» حاکم شهرزور را به دو سپرده است. ستاره اموال را به بغداد و سامره برده و در بازگشت توقیع‌نامه‌های شامل رسید اموال را به صاحبان آن‌ها، و از جمله رسید بهای اسب و شمشیر حاکم شهرزور را به احمد بن حسن مادرانی می‌رساند.^۲

این داستان دراز که مصدر آن از سده ۴ق / ۱۰م پایین‌تر نمی‌آید، لاقلاً نشان‌دهنده ارتباط احمد بن حسن با گنوسیست‌های ایرانی ضد رژیم خلفاست و سبب سرپیچی او را از اذکوتکین فرمانده لشکر خلیفه، و تسلط بری را تا اندازه‌ای روشن می‌سازد.

برای شناسایی بیشتر این مرد باید به یاد داشت که خلیفگان عباسی برای سرکوب ایرانیان مسلمان گنوسیست ضد رژیم خلافت که اکثریت مردم اصفهان، قم، طبرستان و کردستان را تشکیل می‌دادند و برای رام کردن ایشان، از وجود ترکان استفاده کردند.

^۱ رجال قهپایی، ج ۱، ۱۴۳؛ ج ۷، برگه ۱۱۵: استونه.

^۲ دلایل الامامة، برگه ۲۸۲، فرج المهموم، برگه ۲۳۹.

ترکان، پس از شکسته شدن سدی که ساسانیان در مرز ایجاد کرده بودند و نابود شدن آن به دست عرب، به صورت مهاجرت به ایران سرازیر شده و مسلمانی گزیده بودند، همواره طرفدار رژیم خلفا و مذهب رسمی سنی و مورد اعتماد ایشان بودند. خلفا از این ترکان مطیع و سنی برای فرونشاندن شورش‌های بومیان ایرانی که اسلام را با گنوسیسم ایرانی خود آمیخته، پذیرفته بودند، استفاده می‌کردند. یکی از قدیم‌ترین موارد اجرای این سیاست عباسی، مأموریتی است که به سماتکین [اساتکین] و پسر او اذکوتکین برای این کار داده بودند، و آن را در کتب تاریخ به شرح زیر می‌یابیم.

طبری، ابن‌اثیر و ابن‌خلدون داستان زد و خوردهای اساتکین و پسرش اذکوتکین را در کردستان در حوادث سال‌های ۲۵۹ - ۲۶۱ ق آورده‌اند ولی در آن مصادر از احمد بن حسن مادرانی به طوری که در مصادر مذهبی شیعه نقل شده، یادی نیامده است.

فتح ری

درباره فتح ری، طبری و دیگران در حوادث سال ۲۶۶ ق گویند: اساتکین و پسرش، اذکوتکین، ری و قزوین را گشودند، و محمد بن فضل بن سنان عجلی (مولای ایرانی عجلیان) را گرفته و گشتند.

درباره قم، نیز طبری و پسینانش در حوادث سال ۲۶۸ ق گویند: اذکوتکین بن اساتکین بر احمد بن عبدالعزیز بن ابودلف حمله برد و قم را از وی بستند.

درباره علویان طبرستان نیز طبری و پیروانش و نیز ابن‌اسفندیار در حوادث سال ۲۷۲ ق / ۸۸۵ م داستان حمله اذکوتکین را بر محمد بن زید علوی صاحب طبرستان و بازگرفتن ری را از علویان یاد کرده‌اند.

جای تذکر است که در حمله اذکوتکین بن اساتکین به دستور خلیفه عباسی بر قم، بنا به گفته صاحب تاریخ قم، احمد بن حسن مادرانی دبیر اذکوتکین نیز همراه وی بوده و علیه شیعیان قم جنگیده است.

او می‌گوید: در این جنگ باروی شهر قم به کلی ویران شد، ولی مردم قم دوباره آن را بساختند. روند این حوادث در تاریخ قم (ص ۳۵) نامنظم آمده^۱ و می‌افزاید: مردم قم در عهد معتمد (۲۵۶ - ۲۷۸ ق / ۸۷۰ - ۸۹۱ م) دوبار شورش کرده، مادرانی

^۱ تاریخ قم، برگه ۳۵.

دبیر اذکوتکین را از آمدن به شهر قم باز داشتند، تا آن گاه که وی ظفر یافت و هفت سال خراج را یک جا بستند.^۱ در این کتاب از برخوردهای دیگر میان مادرانی و اشعریان قم باز هم گفتگو شده است.

سرانجام مادرانی

اما مادرانی پس از آن تاریخ به اذکوتکین و خلیفه وفادار نمانده و به گفته یاقوت هم چنان که گذشت به سال ۲۷۵ق / ۸۸۸ م ری را بگشوده و تشیع آشکار کرده است^۲ و چنان که در احوال احمد برقی می بینیم، مادرانی در آن تاریخ نسبت به طرفداران سلطان (خلیفه، یا فرمانده او، اذکوتکین) سخت گیری می کرد و از برقی که به اتهام غلو از قم اخراج شده بود حمایت می کرده و خسارت مزارع او را که در کاشان از دست داده بود، به وی پرداخته است.

آن چه از سخن منسوب به احمد بن حسن مادرانی دیدیم، که در آن سبب امامی شدن خود را بیان کرده بود، می تواند اشارتی به تغییر مذهب و سیاست از خدمت به خلیفه و تظاهر به تسنن و دوستی با شیعیان باشد، ولی چون واژه «امامی» معمولاً برای غالیان به کار نمی رود، ممکن است کاشف از تغییر عقیدتی در مادرانی باشد که مانند احمد برقی از گنوسیسم تند به سوی تشیع سنت گرا تمایل یافته باشد.

بنا به گفته طبری، ابن اثیر، و ابن مسکویه در تجارب الامم و ابن خلدون در حوادث سال ۲۷۶ق، احمد موفق^۳ برادر خلیفه عباسی با سپاهی به جبل آمده است و سبب این لشکرکشی گزارشی بوده است که احمد بن حسن مادرانی بدو داده بود، مبنی بر این که ثروتی بسیار در آن جا هست، ولی موفق از این لشکرکشی طرفی نبسته است، هر چند گفته مؤرخان در این

^۱ همان جا، برگه ۱۶۳.

^۲ معجم البلدان، ج ۲، ۹۰۱.

^۳ احمد موفق: ابواحمد طلحه موفق بالله فرزند جعفر متوکل علی الله (ز: ۲۷۶ق) یکی از فرماندهان و سرداران عباسی بود که از سوی برادرش خلیفه معتمد علی الله (د: ۲۷۹ق) فرمانروای مکه شد. موفق بالله در بیشتر دوران خلافت برادرش، در کنار او قدرت را در دست داشت. او پدر خلیفه معتضد بالله (د: ۲۸۹ق) بود.

احمد بن حسن مادرانی

۶

باره گنگ است، ولی می‌توان حدس زد که کوششی از احمد حسن مادرانی برای برهم زدن میان خلیفه و فرمانده ترک او اذکوتکین در کار بوده است.

ولی به هر حال پس از این تاریخ از احمد حسن مادرانی نامی در میان نیست و شاید همین لشکرکشی احمد موفق به جبل، حکومت یک ساله غالیان به رهبری احمد حسن مادرانی را برچیده باشد.

دکتر علی نقی نیشزوی

کتابنامه

نمایه کتاب و مقاله

- احمد بن حسن مادرانی، علی کوشا (دکتر علینقی منزوی ۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ)، مجله چیستا، سال چهارم، شماره ۹، اردیبهشت ۱۳۶۶، شماره ردیف ۳۹، برگه ۶۸۲-۶۸۴.
- تاریخ الرسل و الأمم و الملوك، تاریخ الأمم و الملوك، تاریخ الطبری، ابوجعفر محمد بن جریر بن یزید بن کثیر بن غالب طبری آملی مازندرانی، جریر طبری (۲۲۴ - ۳۱۰ ق / ۸۳۹-۹۲۳م)، برگردان ابوالقاسم پاینده، انتشارات بنیاد فرهنگ، تهران، ۱۵ جلد ۱۳۵۲خ؛ چاپ دیگر: ابوالقاسم پاینده، انتشارات بنیاد فرهنگ، ۱۶ جلد، ۱۳۵۳خ؛ چاپ سوم، ۱۶ جلد، انتشارات اساطیر، تهران، ۱۳۶۲ تا ۱۳۶۵خ.
- تاریخ قم، ابوعلی حسن بن محمد بن حسن قمی اشعری (سده ۴هـ)، تصحیح جلال‌الدین تهرانی، تهران، ۱۳۱۳خ.
- تجارب الأمم و تعاقب الهمم، ابوعلی احمد بن محمد بن یعقوب مسکویه رازی (۳۲۰ یا ۳۲۶ - ۴۲۱ق)، برگردان علینقی منزوی، انتشارات توس، تهران، ۱۳۷۶خ.
- خرابج و جرابج، قطب‌الدین راوندی، ابوالحسن سعید فرزند هبة‌الله راوندی (د: ۵۷۳ق)، رونویسگری علی فرزند مؤمن طالقانی، دارالطباعه نایب ابراهیم، چاپ سنگی، ۱۳۰۵ق.
- دانشنامه ایران و اسلام، زیر نظر احسان یارشاطر، جلد نهم، حرف الف: ابوهریره - احمد حنبل، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، چاپخانه بانک ملی ایران، تهران، ۱۳۵۷خ، برگه ۱۲۳۲ - ۱۲۳۳، احمد بن حسن بن حسن مادرانی، علینقی منزوی.
- دلائل الامامة، محمد بن جریر طبری صغیر [سوم] (سده ۵هـ)، مطبعة الحیدریة، نجف، ۱۳۶۹ق / ۱۳۲۸خ؛ نشر حیدری، نجف، ۱۳۸۳ق؛ دارالذخائر، قم، ۱۳۸۳ق / ۱۹۶۳م.
- رجال قهپایی؛ مجمع الرجال، عنایت‌الله قهپایی (ز: ۱۰۱۱ق)، اصفهان، ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ق؛ چاپ دیگر: ناشر اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۴خ.

احمد بن حسن مادرانی

۸

- فَرْجُ الْمَهْمُومِ فِي تَارِيخِ عُلَمَاءِ النُّجُومِ، فرج المَهْمُومِ فِي مَعْرِفَةِ نَهْجِ الْحَلَالِ مِنْ عِلْمِ النُّجُومِ، سيد ابن طاووس، رضی الدین علی فرزند موسی فرزند جعفر فرزند طاووس حلی (د: ۶۶۴ق)، چاپ نجف، ۱۹۶۸م؛ چاپ دیگر: دارالذخائر، قم، ۱۳۶۸ق. فضایل اهل البیت، ابن ابی حاتم عبدالرحمان فرزند ابوزرعہ محمد فرزند ادريس فرزند مندر تمیمی حنظلی رازی (۲۴۰ - ۳۲۷ق / ۸۵۴ - ۹۳۸م).
- کافی، اصول، فروع، روضه کافی، ابوجعفر محمد فرزند یعقوب فرزند اسحاق رازی، ثقة الاسلام کلینی (۲۵۸ - ۳۲۹ق / ۸۷۲ - ۹۴۱م)، پژوهش علی اکبر غفاری، دار الکتب الاسلامیه، ۱۳۷۵ - ۱۳۷۸ق.
- الکامل فی التاریخ، ابن اثیر عزالدین ابوالحسن علی فرزند محمد جزری شیبانی (۵۵۵ - ۶۳۰ق)، تصحیح کارلوس یوهانس نورنبرگ، لیدن هلند، ۱۸۵۱ - ۱۸۷۶م؛ ۱۳ جلد، دارالصاد، بیروت، لبنان، ۱۳۸۵ق.
- مجله چیستا، سال چهارم، شماره ۹، اردیبهشت ۱۳۶۶، شماره ردیف ۳۹، برگه ۶۸۲ - ۶۸۴، احمد بن حسن مادرانی، علی کوشا (دکتر علینقی منزوی ۱۳۰۲ - ۱۳۸۹خ).
- مجمع الرجال، زکی الدین عنایت الله فرزند شرف الدین علی قهپایی نجفی (د: ۱۰۲۶ق)، اصفهان، ۱۳۸۴ تا ۱۳۸۷ق؛ چاپ دیگر: ناشر اسماعیلیان، قم، ۱۳۶۴خ.
- معجم البلدان، یاقوت حموی، شهاب الدین ابو عبدالله فرزند عبدالله رومی حموی (۵۷۴ - ۶۲۶ق)، چاپ لایپزیک (۱۸۷۳ - ۱۸۶۶م) افسر تهران، ۱۹۶۵م، برگردان به پارسی دکتر علینقی منزوی، پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی و صنایع دستی و گردشگری وابسته به وزارت ارشاد اسلامی، جلد اول برگردان به پارسی را تا پایان حرف الف، ۱۳۸۰خ؛ جلد دوم تا پایان حرف "ز"، ۱۳۸۳خ. امید به چاپ دیگر جلد های ترجمه شده آن.
- مقدمه ابن خلدون، ابوزید عبدالرحمان بن محمد بن خلدون حضرمی مالکی، ابن خلدون، ۷۳۲ - ۸۰۸ق / ۱۳۳۲ - ۱۴۰۶م)، تصحیح کاتمر، ۱۸۵۸م؛ برگردان محمد پروین گنابادی، بنگاه ترجمه و نشر کتاب، تهران، ۱۳۳۶خ.

دکتر علی نقی منزوی